

Віталій Яремчук

УКРАЇНЬСКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 50-Х – 80-Х РОКІВ ПРО УКРАЇНЬСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ: ОФІЦІЙНА ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ

У статті викладено погляд автора на наукові та політико-ідеологічні підстави появи і зміст офіційних та ревізійністських концепцій українських радянських істориків у ділянці проблематики українського націєтворення. Зроблено висновок про те, що у зазначений період офіційна концепція утворення української нації спиралась на сталінське уявлення про націєтворення, а альтернативні інтерпретації перегукувались із західними «примордіалістськими» теоріями.

Ключові слова: націєтворення, українська радянська історіографія, офіційна концепція, альтернативні концепції.

В статье изложены взгляды автора на научные и политико-идеологические основания формирования, а также содержание официальных и ревизионистских концепций украинских советских историков в области проблематики украинского нациестроительства. Сделан вывод, что в определенных в статье хронологических рамках официальная концепция образования украинской нации базировалась на сталинских представлениях о нациестроительстве, а альтернативные интерпретации по своему содержанию были близки к западным «примордиалистским» теориям.

Ключевые слова: нациестроительство, украинская советская историография, официальная концепция, альтернативные концепции.

In the article the author sets forth his ideas about scientific political and ideological reasons of the appearance and the contents of the official and revisionist concepts of the Ukrainian historians in a branch of the Ukrainian nation foundation.

The author makes the conclusion that the official concept of the Ukrainian nation foundation in the mentioned period was based on Stalin's idea about the nation foundation. In the article it is underlined that the alternative views were misinterpreted with the Western prymordialist theories.

Key words: the Ukrainian nation foundation; Ukrainian soviet historiography; an official concept; alternative concepts.

Важливою проблемою досліджень з історії української історіографії є її розвиток у період т. зв. еволюційного тоталітаризму (в термінах сучасного українського історика, представника «ревізійністської» школи у вивченні політичної системи Радянського Союзу Володимира Барана [1, с. 27–29]). До більш м'якої форми більшовицького режиму радянська держава прийшла через такий доленосний для СРСР та його республік процес, як десталінізація. До вагомих наслідків останньої слід віднести поживлення суспільних процесів в Україні, зокрема й в царині духовно-інтелектуального життя, певне послаблення диктату Кремля щодо «другої серед рівних» республіки і підвищення статусу УРСР та її владної еліти. Сучасні дослідники відзначають, що в умовах зречення режиму від масових репресій як методу контролю над суспільством, на тлі пом'якшення національної політики (співіснування двох офіційних стратегій – інтеграційної та національної, серед яких перша залишалася домінуючою [2, с. 287 – 291; 3, с. 369 – 371]) та проведення українською верхівкою політики «контрольованого автономізму» (яка досягла свого апогею в часи перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста [4, с. 278; 5, с. 40; 6; 7]) в Радянській Україні відбулося поживлення українознавчих історичних досліджень, мав місце своєрідний український історіографічний мікроренесанс, що тривав аж до різкої зміни курсу Москви щодо УРСР у 1972 – 1973 рр. [див. докл.: 8].

Одним із найцікавіших аспектів історіографічного процесу в УРСР у постсталінський період була поява в українській історичній науці національно орієнтованого «нонконформістського» («ревізійністського», «реабілітаційного») напрямку. Він, природно, належав до альтернативного дискурсу історичної науки УРСР, що існував в затінку офіційного – аналогічно до ситуації 1960-х рр. в українській літературі [див.: 7]. Між офіційною та нонконформістською історіографією в Радянській Україні існували ідейно-змістовні та формальні відмінності. Перша відтворювала державну концепцію історії (т.зв. метанаратив, гранднаратив тощо) і втілювалась насамперед в узагальнюючих працях, які готувались під суворим ідеологічним наглядом, як правило, колективами авторів і розглядались як «кони історії» і носії «презупції авторитетів» [див.: 9; 10]. Друга, знаходячись, за незначним винятком, в ідейному полі «шістдесятників», була націленою на етноцентричне прочитання українського минулого, хоч і в рамках «марксистсько-ленінського» вчення, а її ідеї оприлюднювались здебільшого на сторінках малотиражних спеціальних видань [див.: 11; 12]. Наукова творчість останньої та зв'язок конкретно-історичних

побудов істориків-ревізійоністів з політико-ідеологічним контекстом УРСР зазначеної доби щойно починають входити до дослідницького поля істориків історичної науки. Зокрема, автором цієї розвідки опубліковано низку статей та підсумовуючу монографію про українське радянське історіописання 1950-х – 1980-х рр., у яких розглянуто й питання альтернативного історіописання в українській радянській історіографії [див.: 8]. Мета цієї розвідки – з'ясувати наукові та політико-ідеологічні підстави появи і зміст офіційних та ревізійоністських концепцій українських істориків у ділянці проблематики українського націєтворення.

Офіційна візія націєтворчих процесів утвердилась на початку 1950-х рр. [13, с. 21 – 22] і не зазнавала суттєвих змін до початку 1970-х рр. Вона виходила з розуміння поняття нації, сформульованого ще у 1913 р. Й. Сталіним у праці «Марксизм і національне питання», згодом ним дещо підкоригованого, що у кінцевому варіанті звучало наступним чином: «Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури» [цит. за: 14, с. 505]. З часів хрущовської «відлиги» прізвище Сталіна у зв'язку з його дефініцією нації та іншими питаннями, які він розробляв у царині національних проблем, не згадували, а роль головного теоретика була закріплена за В. Леніним. Проте й надалі в радянському суспільствознавстві – до кінця 1980-х рр. – експлуатувалась дещо модифікована сталінська національна доктрина [15, с. 47]. Вона пов'язувала формування націй з усталенням буржуазних відносин («буржуазні нації» «капіталістичної формації»). Вважалося, що з переходом до «соціалістичної формації» замість «буржуазних націй» формуються «соціалістичні нації» (з «соціалістичним» соціально-економічним базисом та «соціалістичною (інтернаціональною) за змістом і національною за формою культурою»), що прямують в ході будівництва «соціалізму» та «комунізму» до «розквіту» та одночасно з тим – «зближення» (що подавались як «діалектична» тенденція). Офіційна історіографія 1950-х – початку 1970-х рр. була схильною оцінювати формування української та інших неросійських націй СРСР, як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. Вважалося, що утворення української нації почалось в другій половині XVIII ст. разом із зародженням в Україні буржуазних відносин, а завершення процесу пов'язувалося з часом утвердження тут капіталізму у другій половині XIX ст. Не нами по-

мічено, що концепція націєтворення, яка тиражувалася в Радянському Союзі, була близькою до модерністських історико-економічних підходів західної етнополітичної думки [див.: 3, с. 375].

Важливим інтерпретаційним зсувом в офіційній теорії націєтворчих процесів було запровадження концепції «нової історичної спільності – радянського народу». Цей винахід радянського суспільствознавства мав забезпечити ідеологічне обґрунтування переходу до суто асиміляційної і репресивної національної політики, прискореного запровадження єдиної ідентичності в СРСР, тому був доленосним для практики національної політики в Радянському Союзі. Хоча він більше змінював погляд на сучасне, ніж не на минуле «соціалістичних націй» Радянського Союзу, однак він же вимагав і певної корекції офіційної доктрини історії націєгенези. Зокрема, перед суспільствознавцями стояло завдання напрацювання нової дефініції поняття «соціалістична нація», яка б передбачала зменшення кількості ідентифікаційних ознак з тим, щоб переконливо аргументувати перетворення «соціалістичних націй» в регіональні групи «радянського народу» і «злиття націй». Як вважають сучасні дослідники, ідея «радянського народу» була висунута М. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС в 1961 р., однак не отримала відображення в підсумкових його документах і надалі – до початку 1970-х рр. – не педалювалася офіційною пропагандою. Офіційної сили вона набрала та задомінувала в ідеологічному дискурсі після її включення у тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В. Леніна (1970) та у доповідь Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971) [4, с. 286; 16, с. 252]. Тому аж до початку 1970-х рр. офіційна концепція націєтворення, попри намагання деяких уповноважених владою істориків її переглянути (зокрема, дати нове визначення поняття «соціалістична нація» [див.: 17, с. 8 – 9]), не відчувала тиску ідеї, озвученої М. Хрущовим. Про це свідчать і результати дискусії з питань теорії нації, яка відбувалася на сторінках журналу «Вопросы истории» в 1966 – 1968 рр. [див.: 18]. З 1972 р. радянське суспільствознавство включилося в обґрунтування нових постулатів, спрямованих на ідеологічне забезпечення інтеграційних намірів Кремля та репресивного курсу в національній політиці, передусім в Україні, а альтернативні до офіційних погляди було заборонено.

До середини 1950-х рр. питання історичного розвитку власне української нації в українській радянській історіографії фактично не розроблялися. Причиною такого становища був сам стан історичної та інших гуманітарних наук в добу сталінізму, коли узаконену владою схему історії України було вироблено і втілено в наукові чи квазінау-

кові тексти після тривалих ідеологічних «консультацій» і «проробок» українських істориків лише у середині 1950-х рр. Крім того, як вже йшлося вище, остаточне формулювання підходів радянської історіографії до проблем націєтворення, освячених особисто Й. Сталіним, відбулося на початку 1950-х рр. Лише після оформлення владної візії української історії та окремих питань, зокрема й націєтворення, могла йти мова про опрацювання фахівцями – але суворо в межах офіційного бачення – генези української нації.

Провідним та офіційним з точки зору його наукових концепцій українським дослідником проблем формування українського народу (народності) та нації з другої половини 1950-х рр. став відомий український вчений, член-кореспондент АН УРСР Кость Гуслистый. Істориком фактично самостійно була створена модель-схема історично-етнічного розвитку українського народу і формування української «буржуазної» нації, викладена в низці опублікованих праць, в т. ч. написаних ним розділах узагальнюючих курсів з історії України, які виходили в середині 1950-х – 1960-і рр. [найважливіші: 19; 20]. Підсумком його багаторічних студій стала підготовлена ним до друку монографія «Історичний розвиток української нації» [21], однак її верстка з початком політичної реакції в Україні в 1972 р. пішла «під ніж», що, як гадають його біографи, прискорило смерть науковця в 1973 р. [22, с. 116]. Концепція К. Гуслистого в головних рисах вписувалася в річище офіційного бачення, відтак не потребує спеціального аналізу. Однак при всій своїй офіційності вона містила й компонент неортодоксальності. Хоча історик і запевняв, що російська народність, а потім нація формувалась інтенсивніше та швидше, ніж українська і білоруська народності-нації, але при цьому вважав, що «в основному етапи етнічної історії трьох братніх східнослов'янських народів так само, як і періоди їх соціально-економічного розвитку, збігалися». «Не можна, – писав дослідник у своєму синтезі «До питання про утворення української нації» (К., 1967), – погодитися з тими радянськими вченими, які відсувають початок перетворення української народності в націю на 100 – 150 років пізніше від російської» [20, 21]. Оскільки для Росії ці процеси починалися, на переважуючу в 1960-і рр. думку істориків СРСР, з XVII ст., то, відповідно, на погляд К. Гуслистого, приблизно з першої половини XVII ст., ще в умовах Речі Посполитої, а особливо після «Визвольної війни» та «возз'єднання» 1654 р., коли в Україні помітно зросли товарно-грошові відносини і обмін, зароджуються і зміцнюються «буржуазні національні зв'язки» – тоді і можна говорити про початок перетворення української народності в

націю [19, с. 577 – 579; 20, с. 20 – 21]. Примітно, таким чином, що для обґрунтування такого нетрадиційного висновку вчений спирався на «залізобетонну» аргументацію – беззаперечну з офіційного погляду тезу про економічний поступ України в рамках Росії. Історик також наводив й інші докази. Серед таких початок створення національного ринку ще в першій половині XVII ст. завдяки інтенсивному розвитку українських міст, етнічне змішування населення різних областей, особливо в часи «Визвольної війни», в результаті чого поглиблювалася мовна і культурна спільність українського народу, формування в XVII ст. української етнічної території внаслідок інтенсивного припливу населення на територію Середнього Подніпров'я, низу Дніпра та Слобожанщини, поширення назви «Україна» на всі етнічно українські землі [див.: 19, с. 577 – 579; 20, с. 22 – 23]. В своїй неопублікованій монографії «Історичний розвиток української нації» К. Гуслистий уточнив і час, коли, на його думку, остаточно завершився процес утворення «української буржуазної нації», раніше пов'язуваний (в т. ч. і в його працях) з утвердженням капіталізму в другій половині XIX ст. Це сталося «не на початку другої половини XIX ст. – на зламі двох соціально-економічних формацій – феодално-кріпосницької і капіталістичної, а в період переростання домонополістичного капіталізму у найвищу і останню стадію свого розвитку – імперіалізм», себто, відповідно до радянської схеми світової історії, в кінці XIX – на початку XX ст. (до 1917 р.) [21, арк. 7].

Парадоксальною – на тлі консервативного повороту в національній політиці Старої площі в УРСР в 1970-і рр. [див.: 8, с. 365 – 423] – виглядає фактична реабілітація табуованої в роки «великого погрому» 1972 – 1973 років концепції українського націєтворення К. Гуслистого. У відповідному розділі найбільш деталізованої та повної версії історії України, що була підготовлена в українській радянській історіографії – «Історії Української РСР» у 8 книгах (10 томах) (К., 1977 – 1979) – процес складання «української буржуазної нації» трактований майже «за Гуслистим». Зазначається, що складання «на базі феодалної народності елементів української буржуазної нації» почалося в другій половині XVII – XVIII ст. і відбувалося «**одночасно** (виділення наше – авт.) і у взаємному зв'язку з російською та білоруською націями» [23, с. 7]. В основі цього процесу були «консолідація українських земель, дальший прогрес економіки, значні здобутки культури» [23, с. 7]. Завершення складання «української буржуазної нації» відбулось на кінець XIX ст., коли в українського народу були вже наявними «всі основні ознаки нації: спільність території, еконо-

мічного життя, мови, закріпленої в літературі, спільність національного характеру, що проявлявся в спільній за формою, але класовій за змістом культурі» [24, с. 442].

Ряд українських істориків вдалися до радикальнішого переосмислення проблем утворення української нації та ґрунтовнішої ревізії канонічних побудов. Першорядною в цьому сенсі була опублікована в «Українському історичному журналі» (далі – УІЖ) в 1965 р. (№ 12) стаття знаного дослідника козацтва Олени Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» [25]. В ній авторка спробувала подати власне розуміння поняття «нація» та на цій підставі аргументувати свої погляди на час зародження української нації та характер соціальних рухів в Україні кінця XVI – XVII ст. Концептуальною відмінністю позиції дослідниці від офіційної було розширення, порівняно з ортодоксальною дефініцією нації, числа об'єднуючих національні спільноти чинників за рахунок політичної та релігійної єдності і винесення, як видно з її висловлювань, до розряду головних консолідуючих компонентів такого суб'єктивного фактора (який традиційно вважався другорядним), як національна самосвідомість. Фактично виходячи з такої широкої інтерпретації та спираючись, передусім, на факти наявності національної самосвідомості українців вже з кінця XVI ст., О. Апанович поставила під сумнів ще одну непохитну тезу – про те, що нація є продуктом «буржуазної формації»: «[...] початкові етапи складання нації проходять ще в умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу» [25, с. 29].

Свої теоретичні розмірковування авторка супроводжувала підведенням під них фактів з української історії. На її думку, вже в кінці XVI – першій половині XVII ст. були наявними такі прояви зародження української нації, як «високий рівень національної самосвідомості українського народу», боротьба різних груп українського суспільства за православну віру (а визнання, в умовах тогочасної України, однієї віри «могло мати певне значення для національного самоствердження» [25, с. 29]), виникнення економічних («посилений розвиток товарного виробництва в Україні, початок руйнування рамок натурального господарства») і «виникнення початкових елементів формування внутрішнього ринку» [25, с. 30]) та політичних («загострення зовнішньої небезпеки», формування української державності – «напівдержави» Запорізької Січі та «української державності» середини XVII – XVIII ст. з «республіканським гетьманським урядом» на чолі [25, с. 30 – 38]) передумов націєтворення. Тому дослідниця впевнено твер-

дила, що «зародження української нації [відбулося] наприкінці XVI ст.», а соціальні рухи кінця XVI – XVII ст., трактовані в радянському гранднатурі передусім як «антифеодальні», «народно-визвольні», відповідно до концепції О. Апанович, були передусім «національно-визвольними» рухами за політичне самовизначення української нації [25, с. 29].

Оригінальні та, певною мірою, провокативні ідеї, висловлені О. Апанович, викликали розголос – в лютневому 1966 р. номері «УДЖ» було опубліковано два відгуки на її статтю, що належали видатному українському історичному Іванові Крип'якевичу [26] та знайомому досліднику українського середньовічного селянства Іванові Бойку [27]. В їхніх текстах йшлося про прийняття основних положень праці колеги, але, разом з тим, й необхідність посилення фактологічної сторони її аргументації. Зокрема, погодившись з тезою О. Апанович про високий рівень національної свідомості українського народу вже в кінці XVI ст., І. Крип'якевич наголосив на потребі «дужче підкреслити» це «правильне твердження» [26, с. 82] і навіть цілу низку фактів, які, на його погляд, доводили, що «національна самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. досягла значного розвитку і набирала завершеної форми» [26, 84]. Більш критично до студії О. Апанович поставився І. Бойко, висловивши побажання «побачити в ній ґрунтовнішу розробку ряду питань, уточнення окремих положень і висновків, а також чіткішу архітектонічну побудову» [27, с. 84]. Водночас історик не погоджувався лише з однією тезою О. Апанович концептуального характеру – він, на відміну від своєї колеги, вважав слушним розгляд економічних передумов складання української нації перед питаннями суспільно-політичних рухів й ідеологічного життя [27, с. 85].

Таким чином, в поглядах О. Апанович та І. Крип'якевича можна спостерігати близькість до офіційно проскрибованих як «буржуазно-націоналістичні» етнопсихологічних концепцій націєгенези [див., напр.: 28]. Натомість, міркування І. Бойка з його наголошуванням на первинності економічних процесів радше більш узгоджуються з усталеними підходами. Проте всі троє схилилися до ідеї про ранньомодерне походження української нації – і в цьому їхні інтерпретації переґукувались із західними «примордіалістськими» теоріями і відверто суперечили «модернізму» радянського гранднатурі. В цьому контексті близькою до їхніх поглядів була й концепція К. Гуслистого. Отож, творчість всіх цих істориків слушно розглядати в розрізі нон-конформістського напрямку в українській радянській історіографії.

На нашу думку, їхні ідеї були пов'язані не лише з когнітивними (науковими) чинниками (насамперед, впливом офіційної концепції націєтворення), а й корелювали з поступками режиму в національній політиці в період хрущовської «відлиги» та «шелестівщини».

Джерела та література:

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991)/ В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 670 с.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад/ Каппелер А. – Львів: ЛКУ, 2005. – 360 с.
3. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст./ Лінднэр Р. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст./ Грицак Я. Й. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
5. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914-1991/ Velychenko S. – New York, 1993. – 267 p.
6. Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття/ Ю. Шаповал// УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 134 – 149.
7. Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 1980-ті роки в УРСР/ Зарецький О. В. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 260 с.
8. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби/ Яремчук В. – Острог: НУ «Острозька академія», 2009. – 526 с.
9. Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти/ Грабович Г.// Критика. – 2001. – Ч. 12. – С. 11 – 15.
10. Міддель М. Плюралізм чи гомогенність? Історична наука в НДР/ Міддель М. // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1/2. – С. 84 – 100.
11. Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в середині 1950 – на початку 1970-х рр. / Яремчук В. // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф. 27 вересня 2005 р. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – С. 72 – 82.
12. Яремчук В. Спроба реабілітації М. Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х рр. / Яремчук В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2006. – Вип. 6. – С. 66 – 85.
13. Очерки истории исторической науки в СРСР / Под ред. М. В. Нечкиной (глав. ред.) и др. – М.: Наука, 1985. – Т. 5. – 605 с.
14. Історія Української РСР/ АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. – К.: АН УРСР, 1953. – Т. 1. – 784 с.
15. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. В. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

16. Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) / Варнавский П. // *Ab imperio* (Казань). – 2004. – № 4. – С. 239 – 262.
17. Жуков Е. М. XXII съезд КПСС и задачи советских историков / Жуков Е. М. // *Вопросы истории*. – 1961. – № 12. – С. 3 – 12.
18. К итогам дискуссии по некоторым проблемам теории нации // *Вопросы истории*. – 1970. – № 8. – С. 86 – 98.
19. Гуслистый К. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений / Гуслистый К. // *Народы европейской части СССР: Этнографические очерки*. – М.: Наука, 1964. – Т. I. – С. 577 – 591.
20. Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації / Гуслистый К. Г. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 54 с.
21. Институт архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 32, оп. 1, спр.95 «Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. Машинопис с незначительными правками К. Г. Гуслистого. На укр. языке. 1972 г. 196 л.».
22. Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми / А. Портнов // *Сучасність*. – 2000. – № 6. – С. 112 – 116.
23. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./ АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: Г. Я. Сергієнко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 2. – 615 с.
24. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./ АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – 608 с.
25. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму / Апанович О. М. // *УІЖ*. – 1965. – № 12. – С. 29 – 38.
26. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. / Крип'якевич І. П. // *УІЖ*. – 1966. – № 2. – С. 82 – 84.
27. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму / Бойко І. Д. // *УІЖ*. – 1966. – № 2. – С. 84 – 87.
28. Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю. І. Римаренко. – К.: Наукова думка, 1974. – 383 с.